1864
KAFKAS TEHCİRİ
Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün

Editör
Mehmet Hacısalihoğlu

BALKAR & IRCICA
İstanbul 2014

1864
KAFKAS TEHCİRİ

Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün

Editör
Mehmet Hacısalihoğlu

Yıldız Teknik Üniversitesi
Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi (BALKAR)
&
İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)

İstanbul 2014

BALKAN VE KARADENİZ ARAŞTIRMALARI
BALKAN AND BLACK SEA STUDIES

Caucasian Exodus of 1864

Russian Colonization of Caucasia, War and Exodus

Edited by
Mehmet Hacısalihoğlu

Yıldız Technical University
Center for Balkan and Black Sea Studies (BALKAR)
&
Research Center for Islamic History, Art and Culture
(IRCICA)

Istanbul 2014

BALKAN VE KARADENİZ ARAŞTIRMALARI
BALKAN AND BLACK SEA STUDIES

2

1864 Kafkas Tehciri: Kafkaslarda Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün / Editör: Mehmet Hacısalihoğlu
Anahtar kelimeler: Kafkasya, Çerkesler, 1864 Sürgünü, Rusya'nın Kafkasya Politikası, Tehcir, Göç, Sürgün, Osmanlı-Rus İlişkileri

Caucasian Exodus of 1864: Russian Colonization of Caucasia, War and Exodus / Edited by Mehmet Hacısalihoğlu
Key words: Caucasia, Circassians, Exodus of 1864, Russian Caucasia Policy, Deportation, Migration, Exodus, Ottoman-Russian Relations

Her hakkı mahfuzdur © All rights reserved.
Kitabın bütün yayın hakları Yıldız Teknik Üniversitesi **Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi**'ne **(BALKAR)** aittir.

Bu derlemede yayımlanan makalelerin içeriğiyle ilgili tüm sorumluluk yazarlarına aittir.
Kapak resmi: Pyotr Nikolayevich Gruzinsky'nin 1872 tarihli tablosu
Kapak ve Sayfa Düzeni: Emin Uzun
Redaksiyon: Mesut Osman
Baskı: Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi
Birinci Baskı: Mart 2014

Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi (BALKAR)
E-posta: balkar@yildiz.edu.tr
Web: http://www.balkar.yildiz.edu.tr, http://bal-kar.org

YTÜ ÜNİVERSİTE YAYIN NO: 2014-0878
ISBN: 978-975-461-508-1

Prof. Dr. Kemâli SAYBAŞILI'nın

aziz anısına

(Editör)

TEŞEKKÜR

Bu derleme kitabın oluşmasındaki adımların başında, 6-7 Aralık 2010 tarihlerinde düzenlenen "146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün" adlı uluslararası sempozyum gelmektedir. Başta bu sempozyumun düzenlenmesindeki yardımlarından ötürü Yıldız Teknik Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. İsmail Yüksek olmak üzere sempozyumu düzenleyen BALKAR yönetim kurulu üyelerine teşekkür ederim. Sempozyumun ortaklaşa düzenlenmesini kabul ederek misafirlerin ulaşım ve diğer ihtiyaçlarının finanmasını üstelenen IRCICA İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'ne ve Genel Direktör Dr. Halit Eren'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Sayın Dr. Halit Eren, bu derleme kitabın BALKAR ve IRCICA'nın ortak yayını olarak çıkarılmasını da kabul ederek çalışmalarımıza destek olmayı sürdürmüştür. Sempozyumun gerçekleşmesine organizasyon komitesi önemli katkılar sağlamıştır. Komitede görev yapan Doç. Dr. Cengiz Tomar'a ve öğrencilerim Emin Uzun, Yaprak Has ve Keisuke Wakizaka'ya; ayrıca konferansın gerçekleştiği günlerde toplantının her türlü ihtiyacını karşılamak ve misafirlerle ilgilenmek için elinden geleni yapan Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğrencilerine katkıları için teşekkür ederim.

Sempozyum sonrasında konuşmacıların önemli bir kısmı bildirilerini bir makaleye dönüştürecek çalışmayı yaptılar. Editörlük sürecinde sağladıkları verimli işbirliği ortamı için kendilerine teşekkür ederim. Bununla birlikte az sayıda makale, bildiri formatında kalmasına rağmen eserdeki bütünlüğü sağlamak bakımından derlemeye dâhil edildi. Katkı sağlayan bütün yazarlara ayrıca uzayan yayın sürecinde gösterdikleri anlayış için teşekkür ederim. Eski öğrencim Mesut Osman kitabın tamamını okuyarak yazım hatalarını düzeltti. Dr. Ourania Bessi derlemedeki İngilizce makaleleri okuyarak dil ve yazım hatalarını düzeltti. Kendilerine bunun için teşekkür ederim.

Gerek sempozyumun organizasyonunda, gerekse bu derleme kitabın hazırlık sürecinde benden hiçbir desteğini esirgemeyen

eşim ve meslektaşım Neriman Ersoy-Hacısalihoğlu'na ve sevgili çocuklarım Deniz Şehvar ve Aybek Tuna'ya da burada teşekkür etmek benim için bir zevktir.

İstanbul, 20.3.2014 Mehmet Hacısalihoğlu

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

TEŞEKKÜR 7

Mehmet HACISALİHOĞLU
GİRİŞ 13

BİRİNCİ KISIM: GÖÇ KAVRAMI, TARİH YAZIMI VE KAMUOYU

Mehmet HACISALİHOĞLU
1864 Tehcirinin Araştırmalarda ve Türkiye Kamuoyundaki Konumu 25
Nedim İPEK
1864 Kafkas Göçü Araştırmalarında Kaynaklar ve Yöntem Sorunu.....45

İKİNCİ KISIM: 1864 KAFKAS GÖÇÜ'NÜN NEDENLERİ, GÖÇ SÜRECİ VE SALGIN HASTALIKLAR

Abdullah SAYDAM
Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memâlik-i Mahrûsaya.....71
Osman KÖSE
Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti (1770-1870) 117
Abdullah TEMİZKAN
18. Ve 19. Yüzyılda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi.....137
Tuğba ERDEM
1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar.....171
Theodosios KYRIAKIDIS
Sanitarian Consequences of the Caucasian Migration: Three Unpublished Documents from Trabzon's Italian Consulate.....201

Jülide AKYÜZ-ORAT/Mustafa TANRIVERDİ
Kafkaslardan Kars'a Hüzünlü Yolculuk 219
Zübeyde GÜNEŞ-YAĞCI
Sefer Zaniko: Osmanlı'nın Kuzey Kafkasya Politikasına Etkisi 245
Sadriye GÜNEŞ
Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları.....271

ÜÇÜNCÜ KISIM: KAFKAS GÖÇMENLERİNİN BALKANLAR'DA, ANADOLU'DA VE ARAP VİLAYETLERİNDE YERLEŞTİRİLMESİ

Kemal SAYLAN
Doksanüç Harbi'nden Sonra Kafkaslardan Orta Karadeniz Bölgesine Yapılan Göçler.....295
Özgür YILMAZ
1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon.....315
Erdal TAŞBAŞ
19. Yüzyıl Sonlarında Antalya'da Göçmen İskânı (1864-1900) 347
Mehtap ERGENOĞLU
Kafkaslar'dan Anadolu'ya Uzanan Bir Göç Öyküsü: Mersin Atlılar Köyü.....371
Yaprak HAS
Akçakent Köyünde Yerleşen Besleney Çerkeslerinin Göç Serüveni.....400
Murat TOPÇU
Anadolu'da Kafkas Göçmenlerinin Etnik Yapısı, Yerleşimi ve Nüfusu.....413
Marieta KUMPILOVA
Circassian Exodus from the North Caucasus and their Resettlement in Kosovo.....421
Margarita DOBREVA
Settlement and Integration of the Circassians in the Danube Vilayet.....447
Jülide AKYÜZ-ORAT/Nebahat ORAN-ARSLAN
*Kafkaslardan Arap Topraklarına Kafkas Muhacirleri*485

DÖRDÜNCÜ KISIM: GÖÇMENLERİN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ENTEGRASYON SÜREÇLERİ VE GÜNCEL DURUM

Ömer KARATAŞ
Sivas-Uzunyayla'da Afşar-Çerkes Çatışması (1860-1870) 517
Ergün ÖZGÜR
Türkiye'deki Kuzey Kafkas Diaspora Kurumları ve Lobi Faaliyetleri 549
Keisuke WAKIZAKA
SSCB Döneminden Günümüze Türkiye'deki Kafkas Toluluklarının Abhazya ile İlişkileri 591
Evren BALTA
Kuzey Kafkaslarda Çatışma ve Yerel Elitler: Çeçenistan Örneği 627

BEŞİNCİ KISIM: KAYNAKLAR, BELGELER

Necat ÇETİN
Kafkas Adıgey Çerkeslerinin İskân Edildiği Bayındır-Arıkbaşı Köyü 1904 Yılı Son Osmanlı Nüfus Sayımı ve Sonuçları 641

BİBLİYOGRAFYA/BIBLIOGRAPHY 685
YAZARLAR/AUTHORS 725

RUS KAYNAKLARINA GÖRE 19. YÜZYILDA YAŞANAN KAFKAS GÖÇLERİNİN NEDENLERİ VE SONUÇLARI

Sadriye GÜNEŞ

Giriş

Kafkasya, önemli jeopolitik ve jeokültürel konumu nedeniyle eski çağlardan günümüze kadar uzanan dönemlerde stratejik ve ekonomik çıkarları doğrultusunda hareket eden büyük devletler arasındaki savaşların odağında yer almış, karmaşık ilişkilere sahne olmuştur. Rusya tarihi açısından da önemli olan Kafkasya, 16. ve 17. yüzyıllarda Moskova Devleti, daha sonraki dönemlerde Rus İmparatorluğu için askerî ve siyasî bir sorun teşkil etmiştir. 1817-1864 yılları arasında sürmüş olan Kafkas Savaşı sonrasında Kuzey Kafkasya'nın Rus İmparatorluğu tarafından fethedilmesiyle birlikte Kafkasya topluluklarının büyük bir bölümünü içeren, kapsamlı, temelinde zorunlu ve trajik göç hareketleri başlamıştır. Asırlardır Kafkasya'da yaşayan yerli halkların Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göçleri, Kırım (1853-1856) ve Osmanlı-Rus (1877-1878) Savaşları arasında doruk noktasına ulaşmış, daha sonraki yıllarda da Birinci Dünya Savaşı'na kadar aralıklı olarak devam etmiştir. Bölgede yaşayan birçok eski halkı tamamen yok olma noktasına getiren Kafkas göçleriyle ilgili bilgileri arşivlerde bulunan birçok tarihî belgede; göçleri yaşayanların sözlü ve yazılı anılarında, efsanelerinde; görgü tanıklarının ve savaşlara katılan Rus generallerin[1]

[1] Bazı Rus generallerin isimleri ve eserleri şöyledir: Prens Baryatinskiy'e yakın bir isim olan general Arnol'd. L. Zisserman, *Dvadtsat' Pyat' Let na Kavkaze* (1842-1867) [*Kafkaslarda 25 yıl* (1842-1867)], Sankt Petersburg: Tip. A. S. Suvorina, 1879; *Fel'dmaršal Knyaz' Aleksandr İvanovič Baryatinskiy (1815-1879)* [*Feldmareşal Prens Aleksander Baryatinskiy (1815-1879)*], 3 cilt, Moskva: Universitetskaya Tipografiya, 1890; E. Veydenbaum, Kafkasya valisi Prens Dondukov'un talimatlarıyla yazdığı eserler, *Putevoditel' po Kavkazu* [*Kafkas Rehberi*], Tiflis': Tipografiya Kancel, 1888; *Kafkazskiye Etyudy* [*Kafkas Etütleri*], Tiflis 1901; Fyodor F. Tornau, *Vospominaniya Kavkazskago Oficera (1835, 36, 37 i 38 goda)* [*Kafkas Subayın Anıları* (1835, 36, 37 ve 38 yılı)], Moskva, *Russkiy Vestnik*, 1864; N. Dubrovin, *Istoriya Voynyy i Vladyyčestva Russkih na Kavkaze*

anılarında; dönemin mecmualarında;[2] tarihçilerin çeşitli dönemlerde yaptıkları araştırmalarda; ünlü yazarların ve ressamların eserlerinde bulabiliriz. Bu çalışma kapsamında Rus[3] kaynaklarına dayanarak 19. yüzyılda yaşanan göçlerin tarihî arka planı ve özellikleri, göçlerin nedenlerine ilişkin bazı görüşler, göç süreçleri ve sonuçları kısaca ele alınmıştır.

19. Yüzyılda Yaşanan Göçlerin Tarihî Arka Planı ve Özellikleri

Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Osmanlı sınırlarına yığılan Rus askerî birlikleri, savaş sona erdiğinde Kafkasya'ya çekilmiş ve burada askerî faaliyetlerini arttırmışlardır. Bu dönemde Prens Baryatinskiy Kafkasya valisi ve ordunun başkomutanı olarak atanmış, kendisi de genelkurmay başkanı olarak General Milyutin'i atamıştır. Milyutin, daha önce bağımsız bir şekilde hareket eden komutanların faaliyetlerini merkeze bağlamış, tek ve ortak bir plan, Kafkasya'yı fethetme planı üzerine odaklanmalarını istemiştir. 25 Ağustos 1859 tarihinde Şamil'in esir alınmasıyla birlikte Doğu Kafkasya'da yürütülen askerî faaliyetler yavaşlatılmış ve dikkatler Kırım Savaşı sonrasında stratejik nedenlerden dolayı önem kazanan Batı Kafkasya'ya çevrilmiştir. Yevdokimov'un, Batı Kafkasya'yı ele geçirirken Kozaklardan yararlanma ve yeni yerleştirmelerle sürekli olarak dağlıları[4] sıkıştırma, yaşam alanlarını daraltma ve dağlarda yaşamalarını olanaksız kılma planı 1860 yılında Baryatinskiy tarafından onaylanmış ve uygulamaya konulmuştur.[5]

[*Kafkaslar'da Savaş ve Rus Egemenliği Tarihi*], Sankt Petersburg: Tip. DULP, 6 cilt, 1871-1888; R. Fadeev, *Šest'desyat' Let Kavkazskoj Voynıy* [*60 yıl Kafkas Savaşı*], Tiflis': VPTGŠKA, 1860.

[2] Dönemin en önemli mecmualarından biri: *Russkaya Starina*, birincil kaynaklara dayanarak 1870-1918 yılları arasında Sankt Petersburg (SPb.), Tipografiya V.S. Balaševa'da yayınlanmış olan aylık tarih dergisi.

[3] Rusça'dan Türkçe'ye çeviriler makale yazarı tarafından yapılmıştır.

[4] Rus kaynaklarında Kafkasya halkları için kullanılan sözcükler: gortsıy (Dağlılar), tuzemets ve aborigen (yerli).

[5] Adolf Berje, "Vyseleniye Gortsev s Kavkaza" [Kafkas Dağlıların Sürgünü], *Russkaya Starina,* Cilt 33. Fevral', Sankt Petersburg: Tipografiya V.S. Balaševa, 1882, s. 340.

Veydenbaum,[6] Batı Kafkasya'da gerçekleşen göç hareketlerinin tarihî arka planını şöyle anlatmıştır:

"Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Barış Antlaşması'na göre Rusya'nın Karadeniz'de filoya sahip olmaması gerekiyordu. Bundan dolayı Rusya, Dağlılar ve Türkiye[7] arasındaki ilişkileri takip edemiyordu. Türkiye, Dağlıları Ruslara karşı gizlice destekliyor ve Çerkez topraklarına kendi ve yabancı siyasî ajanlarını gönderiyordu. [...] Olası bir dış savaş durumunda Kırım olayında olduğu gibi, Avrupalı düşmanlarımız yeniden bize karşı Çerkezlerden yararlanabilir ve Kafkasya kıyılarına kolayca ulaşabilirlerdi. Bu gerekçeler doğrultusunda Baryatinskiy, boyun eğmeyen Çerkez kabilelerini kesin kez bitirme gerekliliğinin farkına vardı. Bu da sadece ve sadece Batı Kafkasya'nın yamaçlarında Rus kolonileri kurma, Dağlıları dağdan ve deniz kıyılarından çıkartıp Kuban ovalarına yerleştirme yoluyla mümkündü. Kozak yerleşim yerleriyle çevrili olacaklarından dolayı Çerkezler bizim için zararsız hâle geleceklerdir. Bunu kabul etmeyenler Türkiye'ye göç edebilir, zaten Türk hükümeti onları kabul etmeye ve boş arazilere yerleştirmeye razı olmuştu."

Bu şartlar çerçevesinde Çerkeslerle yapılan savaşın sonucunu Veydenbaum[8] şu sözlerle ifade etmiştir:

"[...] Dağlılar olağanüstü hırsla savaştılar [...] ancak, inatçı bir direniş gösterdikten sonra, ilerleyen Rus askerlerinin önünden adım adım denize doğru çekildiler. Yenilmiş, ancak boyun eğmemiş olarak kitleler hâlinde Türkiye'ye göç ettiler ve sadece küçük bir azınlık Kuban bölgesinde kendilerine gösterilen yerlere yerleşti."

---

[6] E. Veydenbaum, *Putevoditel' po Kavkazu* [*Kafkas Rehberi*], Tiflis': Tipografiya Kantsel, 1888, s. 206.

[7] Veydenbaum, Zisserman, Berje ve Abramov, 19. yüzyılda yaşanan göçleri konu alan çalışmalarında genellikle *Türkiye*, *Türk hükümeti* ve *Türkler* ifadelerini kullanmışlardır. Türkçe'ye yapılan çeviride buna bağlı kalınmıştır.

[8] E. Veydenbaum, age, s. 207.

Yaşanan çatışmalar sonucunda Çerkeslerin düştüğü durumu Zisserman[9] da şu sözlerle anlatmıştır:

"[...] adım adım ovalardan dağların yamaçlarına, dağların yamaçlarından tepelerine, dağların tepelerinden deniz kıyısına doğru sıkıştırılan yarım milyon Dağlı, yok edici savaşın tüm dehşetini, korkunç yoksunlukları, açlığı, öldürücü hastalıkları yaşadılar. Kendilerini Karadeniz kıyısında bulduklarında kurtuluşu Türkiye'ye göç etmede aramak zorunda kaldılar."

Dzidzariya'nın[10] deyişine göre 1860'lı yıllarda oluşan bu koşullar Rus Çarlığı'nın sömürgeci politikasına özgü askerî-feodal yöntemlerle bölge topraklarını kendi topraklarına katma çabalarının çarpıcı bir örneği olan Kafkas Savaşı'nın trajik bir finalidir. Bu finali izleyen daha da trajik bir tablo, dağlıların kitleler hâlinde göç etmesidir.

19. yüzyılda yaşanan ve Rusça'da daha çok "mahadjirstvo" ya da "muhadjirstvo"[11] olarak bilinen Kafkasya göçleri görülmemiş boyutlara ulaşmıştır. Temelinde zorunlu olan bu göçler, özellikle de bu yüzyılın bazı zaman dilimleri içerisinde derin özellikler taşımaktadır.

Dönemin resmî tarihçisi ve görgü tanığı, Kafkasya Arkeoloji Komisyonu[12] Başkanı Adolf Berje, Kafkasya halklarının hüzünlü sürgününü şöyle yansıtmıştır:

---

[9] Arnol'd. L. Zisserman, "Kavkazskiye Vospominaniya L. Zissermana, Otnosyaštiesya k 1856-57 gg. (1884-85)" ["L. Zisserman'ın 1856-57 Yıllarına İlişkin Kafkasya Anıları (1884-85)], *Russkiy Arhiv* [*Rus Arşivi*], 1889, kn.2, s. 428 (aktaran G. A. Dzidzaria, *Mahadžirstvo i Problemy Istorii Abhazii XIX Stoletiya* [19. Yüzyılda Muhacırlık ve Abhasya Tarihi Sorunları], Suhumi: Alaşara, 1982, s. 197).

[10] G. A. Dzidzaria, age, s. 197.

[11] G. A. Dzidzaria, age, s. 3. Kullanılan bu terimler dışında Rus kaynaklarında göç, sürgün, tehcir anlamına gelen *viyseleniye*; *pereseleniye*, *migratsiya*, *emigraciya*, *soslat'*, *izgnaniye*, *poseleniye* terimleri de kullanılmıştır.

[12] Kafkasya Arkeoloji Komisyonu, *Aktıy Sobrannye Kavkazskoyu Arheografičeskoyu Kommissieyu* [*Kafkasya Arkeoloji Komisyonu'nun Derlediği Belgeler*] başlığı altında, 1398 yılından itibaren bölgenin tarihine ilişkin belgeler içeren 12 cilt yayınlamıştır. 1864 yılında Kafkasya Savaşı sona erdikten sonra arşivleme çalışmaları Tiflis'te başlamıştır. Belgelerin ilk cildi 1866 yılında, 12. cildi de 1904 yılında yayınlanmıştır.

"Kafkas Dağlılarının sürgünü bugüne kadar gerektiği gibi aydınlatılmamış ve anlatılmamış olsa da, dönemin en çarpıcı tarihî olaylarından biridir. Kendilerine özgü etnografik özelliklere, özgün iç ve toplum hayat yapısına sahip, kökenleri farklı olan birçok kavime mensup yarım milyon Dağlı, doğduğu ve asırlardır yaşadığı dağları terk etti ve Türkiye'nin çeşitli Avrupa ve Asya bölgelerine dağıldı. Göçe dayalı zorluklar ve başka hayat şartları nedeniyle önemli bir bölümü hayatını kaybetti. Yerleştikleri yeni yerlerde, burada bulunan farklı kökenli kavimlerle karıştılar. Bununla birlikte filoloji, etnografi, coğrafya ve tarih gibi bilim alanları, insanlığın geçmiş hayatı ve tarihiyle ilgili çok önemli soruları aydınlatabilecek potansiyele sahip zengin malzeme kaybetti."[13]

Kafkasya'yı terk eden dağlılar hakkında *"Zamanla tarihî efsanelerini ve kendine özgü özelliklerini kaybetmeleri kaçınılmaz olacaktır"* diyerek bir öngörüde de bulunmuştur Berje.

Göçlerin Nedenlerine İlişkin Görüşler

19. yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gerçekleşen göçlerin nedenlerine ilişkin birçok görüş ileri sürülmüştür. Aşağıda dönemin resmî tarihçisi Berje'nin ve görgü tanığı Abramov'un görüşleri başta olmak üzere bazı göç nedenleri ele alınacaktır.

1. Berje,[14] göçlerin dağlıların sürekli olarak yaptıkları baskınlardan kaynaklandığını, bu baskınların önüne geçmenin sadece "ya dağlıları tamamen yok etme, ya da dağlardan ovalara ya da Türkiye'ye sürme" seçenekleri çerçevesinde mümkün olduğunu ifade etmiş ve Kafkasya halklarının hüzünlü sürgününün nedenlerini şöyle sıralamıştır:

Rus Ordusunun Başarısı

[13] Adolf Berje, age, s. 161.
[14] Adolf Berje, age, s. 337-338.

Kırım Savaşı'nın sona ermesi ve Şamil'in esir alınmasıyla birlikte Kafkasya'da oluşan önemli askerî güçler, dağlılara boyun eğdirerek Kafkasya Savaşı'nı sonlandırma fırsatı yakalamıştır. Genelkurmay başkanı olarak atanan General Milyutin'in yaptığı yeni düzenlemeler sayesinde bölgenin tamamı ele geçirilmiştir. Ancak bu etken tek başına yeterli olmamıştır.

Savaş Sisteminin Değişimi

Önceki savaş sistemi değiştirilmiş ve ele geçirilen yerlere kalıcı olarak Kozakların yerleştirilmesi 1860 yılında Kont Yevdokimov tarafından başlatılmıştır. Bu yeni sistemin kaçınılmazlığını General Kartsov[15] İstanbul'da bulunan Rus Konsolosu'na yazdığı mektupta şöyle açıklamaktadır:

"1860 yılına kadar Kafkasya'daki faaliyetlerimiz, Dağlıların yaşadıkları bölgelerde sıkça zayiat verdirme; Rus ordusunun üstünlüğünü gösterme; Dağlıları boyun eğmeye zorlama amaçlı seferlerin yapılmasından ibaretti. [...] Eski sisteme göre devam edilecek olursa Dağlılar bize hangi şartlarla boyun eğmiş olurlarsa olsun, bu boyun eğme sadece Dağlıların kendilerinin istediği ana kadar devam edecektir. Karadeniz'den gelen ilk silah sesi ya da sultanın bir mektup gönderdiğine dair uydurma haberlerin yayılması, yeniden bir savaş çıkartabilir. [...] Dağlarda tahkimat kurup buralara kadar yollar yapsak bile dağlarda sürekli olarak çok sayıda asker tutmamız gerekecek ve bir dakika bile huzurumuz olmayacaktır."

Bu durumun değerlendirilmesi sonucunda 1860 yılının güz mevsiminde fayda sağlamayan seferlere son verme ve yeni sistemi yürürlüğe koyma, dağlarda sistematik olarak Kozak yerleşkeleri kurma, dağlıları ise Rus yönetimindeki ovalara, düzlüklere yerleştirme kararları alınmıştır. Bu kararlar doğrultusunda Batı Kafkasya'da herhangi bir dağlı kabile

---

15 Pis'mo Generala Kartsova k Upravlyayeštemu Russkoy Missiyey v Konstantinopol, ot 23-go Avgusta 1863, No. 17 [General Kartsov'un İstanbul Rus Konsolosu'na yazdığı 23 Ağustos 1863 tarihli 17 no-lu Mektubu], (aktaran Adolf Berje, age, s. 337).

Ruslara boyun eğdiğinde kendilerine kesin olarak şu seçenek sunulmuştur: "Ya Kuban bölgesine yerleşip kayıtsız şartsız Rus iradesine boyun eğme, ya da Türkiye'ye göç etme".

Kozak ve Rus Yerleşkeleri Kurma

Berje, düşmanı yok ederek kesin olarak Kafkas Savaşı'nı bitirmeye yönelik olan Yevdokimov'un planından övgüyle söz etmiştir. Dağlarda yapılan askerî seferlerin çok insan ve para kaybına neden olduğunu, Kafkaslara kalıcı olarak Rus yönetimin yerleşmesinin sadece ve sadece kolonileştirme ile gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir. Berje,[16] kolonileştirme sisteminin uygulanmasından önceki uygulamaları şöyle eleştirmiştir:

"[...] Kolonileştirme zor ve karmaşık bir devlet önlemidir, sivil özellikleri nedeniyle, idareciler tarafından büyük çabalar gerektirir. [...] Kafkasya'yı fethetme sistemi olarak kolonileştirmenin uzun vadede sonuç getirecek olması nedeniyle Kafkaslar'da savaşan Rus generaller buna sıcak bakmamıştır. Bu generaller Kafkasya bölgelerinin bölünmüşlüğünden yararlanarak sürekli olarak seferler düzenlemiş ve düşmanla savaşmışlardır. [...] Fakat nadiren aralarından biri ele geçirilen bölgelerin sivil düzenlemesini ve geleceğini düşünmüştür. [...] Bugüne kadar da halkın seviyesini ve maddî durumunu geliştirecek hiçbir şey yapılmadı."

Dağlıların yaşadıkları bölgelere kolonileştirme sistemiyle Kozakları yerleştirme uygulamaları eskiye dayalıdır. İlk uygulama 1567 yılında Rusların Terek'e gelişi sırasında olmuştur. O dönemde kolonileştirme amaç olarak değil, sınırları korumak için bir gereklilik olarak uygulanmıştır. 1769 yılından itibaren bölgede Rus egemenliğini sağlamak amacıyla II. Yekaterina'nın emriyle suni kolonileştirme başlatılmıştır. Kafkasya'yı kalıcı olarak fethetmek için kolonileştirme sistemi Kafkasya Savaşı sırasında da büyük ölçüde uygulanmıştır.

[16] Adolf Berje, age, s. 339.

Kariyerlerini Kafkaslar'da yapmış olan Prens Baratyinski ve Kont Yevdokimov, komutanların bireysel olarak, kendi inisiyatiflerini kullanarak yaptıkları askerî faaliyetlerin amaçsız ve koordine edilmemiş olmasının zararlı olduğunu fark etmişler ve Kırım Savaşı sonrasında Kafkasya Savaşı'nın sona ermesi için en uygun zamanın geldiğini anlamışlardır. Bu nedenle Yevdokimov'un planı Baryatinski tarafından onaylanmıştır.[17]

Dağlıların Şartsız Olarak Boyun Eğmelerinin Kaçınılmazlığı

Yevdokimov'un[18] planının hayata geçirilmesinden itibaren dağlılar kendilerini ne beklediğini çok iyi anlamışlardır. 1861 yılında 3 kavim Rus İmparatoru'na temsilci göndererek belirli şartlarla boyun eğmeyi teklif etmiştir. Ancak kendilerinden kayıtsız şartsız boyun eğmeleri ve dolaysız olarak dağlardan göç etmeleri istenmiştir. Dağlılar 1862 yılında savaşmışlar, ancak başarılı olamamışlardır. Rus askerlerin başarısı dağlıları kaçınılmaz olarak boyun eğme durumuna getirmiştir. Yevdokimov, dağlıların ruh hâlini ve bunun getireceği kanlı çatışmaların anlamsızlığını analiz etmiş ve "her iki taraf için de çok doğru bir çıkış yolu bulmuştur: Türkiye'ye göç". Yevdokimov, Kartsov'a[19] yazdığı mektupta şunları ifade etmiştir: *"Yerlilerin şimdiki durumunda böyle bir önlem, bize büyük yarar ve dağlılara gergin durumdan çıkma olanağı, ayrıca bize de Kafkasya'nın Batı sırtındaki eteklerinde Rus koloniler geliştirmemize daha serbest bir şekilde olanak sağlayacaktır".*

Dağlıların Türkiye Hakkında Düşünceleri ve İnançları

"Elbette ki, özgürlüklerine düşkün, başlarına buyruk olmalarına rağmen dağlılar bu ağır kadere alışacaklardı, Avrupa ve Türkiye diplomasileri onları şaşırtmasalardı" der Berje.[20]

---

[17] Adolf Berje, age, s. 339.
[18] Adolf Berje, age, s. 340.
[19] Pis'mo Grafa Yevdokimova k Generalu Kartsovu ot 25-go Yulya 1862 goda, № 40 [Graf Yevdokimov'un General Kartsova Yazdığı 25 Temmuz 1862 tarihli 40 no-lu Mektubu], aktaran Adolf Berje, age, s. 341.
[20] Adolf Berje, age, s. 341.

Dağlılara asırlarca sultanın onlardan yardımlarını esirgemeyeceği, Avrupa devletlerinin kendi çıkarları doğrultusunda Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirmesine izin vermeyeceği telkin edilmiştir. Dağlılarda oluşan bu inançları gelişen olaylar bile yıkamamıştır. Dağlılar, Ruslara karşı koyamayacaklarını anlamış, dışardan gelecek yardıma da körü körüne inanmışlardır.

Avrupa'nın Etkisi

Kırım Savaşı'ndan sonra İngiltere, Karadeniz'in doğu kıyılarındaki liman şehirlerinde konsolosluklar kurmuştur. Bu nedenle ve Osmanlı'yı etkilemiş olması sayesinde entrika yoluyla dağlıları Rusya'ya karşı kışkırtmayı başarmıştır. Göçler sırasında Fransızlar Trabzon'da kalarak dağlıları kışkırtmaya devam etmiştir. İngiltere göç olgusunu kabul etmiş, dağlıların kaderine kayıtsız kalmıştır. Dağlılar Türkiye'nin ve Avrupa'nın gözünde Rusya'ya karşı sadece bir araç olmuştur, bu aracı kullanmada da hiçbir acıma gösterilmemiştir.[21]

Ekonomik Nedenler

Berje'ye göre yukarıda sözü edilen göçlerin siyasî nedenlerine ekonomik nedenleri de eklemek gerekir. Rusya'da yapılan toprak reformundan ve serfliğin kaldırılmasından sonra Rus vatandaşlığını almakla kendilerine ait köleleri kaybedeceğinden korkan bölgenin önde gelenleri, aileleri ve köleleriyle birlikte Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bu kişilerin halk üzerindeki etkisi büyük olmuştur, bu nedenle onları sürgünü başlatan kişiler olarak görmek gerekir.[22]

Berje, göçlerin nedenlerini incelediği bölümün sonunda, düşündürücü ve ilk olarak ironiyi çağrıştıran şu ifadelere yer vermiştir:

---

[21] Adolf Berje, age, s. 358.
[22] Adolf Berje, age, s. 346.

"[...] Dağlıların yaşadığı bu felaket için Avrupa gazetelerinin ve diplomatların yaptığı gibi bizi suçlamak zor bir şey değildir, fakat bu suçlamalar tamamen asılsızdır. İmparator II. Aleksandr, 19. yüzyılda tahta geçenlerin arasından en hümanist olanıdır. Çerkezlere karşı yürütülen asırlık savaşı bitirmek istemiştir sadece... Kuban nehri ve ona katılan nehirlerin ovalarının engin topraklarında Dağlılar için barışçıl ve sivil bir hayatın gelişimine bir yol açmaktı amacı."[23]

2. Abramov,[24] resmî kaynaklara ve kendi gözlemlerine dayanarak göçleri ve Rus Çarlığı'nın Kafkaslar'da yürüttüğü politikaya bağlı olarak dağlı kültürünün yok oluşunu yansıtmıştır. Abramov, "Mineral'nıye Vodıy" tren istasyonunda Türkiye'ye göç eden bir grup Kabardalıya rastlamış, onlardan ve doğdukları topraklara veda sahnesinden son derece etkilenmiştir. Göçler hakkında çok şeyler duymuştur, ancak ilk defa böyle bir olaya tanıklık etmiştir. Yazar gördüklerini ve duygularını şu ifadelerle aktarmıştır:

"[...] Gruptan en çok yaşlı erkekler dikkat çekiyordu. […] bunlar kabilelerinin onurlu temsilcileriydi. […] ilerleyen yaşlarına rağmen uzun boylu, dimdik ayakta. [...] etkileyici, akıllı, anlamlı yüzleriyle saygı uyandırıyordu. Asil yüzlerinden kendi kişisel onurlarının bilincinde oldukları anlaşılıyordu. [...] Bu insanların kendi onurlarını savunabildikleri, aynı zamanda karşısındakinin onuruna da saygı göstermeyi bildikleri çok açıktı. [...] Kabardalının ne Rus memuruna ne de kendi prensine boyun eğmediği ve neyin doğru neyin yanlış olduğu hakkında sahip olduğu anlayışın kendisi için tek geçerli yasa olduğu zamanların

---

[23] Adolf Berje, age, Cilt 33, s. 363.

[24] Yakov Abramov, "Kavkazskiye Gortsıy" [Kafkas Dağlıları], "Materiyalıy dlya İstorii Čerkesskogo Naroda", Severo-Kavkazskiy Filial Traditsionnoy Kul'turıy, M.C.T.K.: Vosrojdeniye, 1990, www.gumer.info/ bibliotek_Buks/History/Article/abr_kavkgor.php. Abramov'un yazısı ilk olarak 1884 yılında *Delo* [*Dava*] dergisinin 1. sayısında basılmıştır. Aydın, siyasi yazar, olayların görgü tanığı Abramov'un Dağlı Kafkas kabilelerinin göçlerini ve 19. yüzyılın 60-80 yılları arasında Rusya Çarlığı'nın Kafkaslar'da yürüttüğü politikaya bağlı olarak dağlı kültürünün yok oluşunu en tarafsız olarak yansıttığına dair görüş yaygındır.

canlı anıtlarıydılar. [...] Bu zavallılar için doğdukları toprakları terk etmenin ne derece ağır olduğunu daha önce hiç bu kadar açık anlamamıştım."

Yazarın gördüğü bu manzara karşısında duyduğu şaşkınlık şu sözlerinden anlaşılmaktadır: *"Çok tuhaf, alışmadıkları iklimin onları neredeyse yarı yarıya yok ettiğine bakmaksızın ülkenin iç kısımlarından göçmenler kitleler hâlinde Kafkasya'ya yönelmiş, yerli halk ise Türkiye'ye koşuyor..."*

Abramov, yaşanan olayların nedenlerini irdelerken birçok konuda Berje'ye karşı çıkmaktadır. Berje'nin tersine, dağlıların yaptığı baskınların Yevdokimov'un "dahiyane planı"nın sonucunda ortaya çıktığını savunmuştur. Abramov'a göre yerlilerin doğdukları topraklardaki hayatını çekilmez yapan ve Türkiye'ye göçlerini zorunlu kılan sebepler, yerliler ve Kozaklar arasındaki birbirlerini doğrayacak duruma gelmiş düşmanlığı yaratan sebeplerle aynıdır ve bunlar suni olarak yaratılmıştır. Kafkaslar'da yaşanan ayaklanmaların nedenleri de bunlardır. Somut olgularla desteklediği nedenler Abramov'a göre şöyledir: bölgedeki savaş artık ekonomiktir; hayat mücadelesinde araçlar dengesiz olarak dağıtılmıştır; yerliler Kozaklara göre kıyaslanamayacak derecede kötü ekonomik şartlarda yaşamaktadır; dağlarda yaşayanlar çok az toprağa sahiptir, bu nedenle geçim kaynağı olan hayvancılığı en aza indirgemek zorunda bırakılmışlardır; yerlileri ekonomik olarak Kozaklara bağımlı kılma durumu çok yaygındır.

Rus yönetimi tarafından Kozaklar ayrıcalıklı tutulmuş, hatta bir nevi yerliler üzerinde amir durumuna getirilmiştir. Yöneticilerin desteğinden yararlanarak Kozaklar güçlerini sıkça kötüye kullanmış, yerlilere karşı ukala davranmış ve ekonomik baskı uygulamışlardır. Buna ek olarak geçmişte bölgenin ekseriyetle askerî-stratejik amaçlara uygun olarak yerleşime açılmış olması nedeniyle sivil hayata geçildiğinde birçok yerleşim yerinin yaşam için uygun olmadığı ortaya çıkmıştır.

Ekonomik nedenlere dağlı köylerin yönetimiyle, yerlilerin kişiliklerine karşı işlenen suçlara karşı polis ve adli makamların farklı tutumlarıyla, işlenen suçlar için yerlilerin cezalandırılmasına yönelik tuhaf düzenlemelerle, yerlileri silahsızlandırma kurallarıyla, yerlilerin gideceği okulların olmamasıyla ilgili nedenler de eklenmektedir.[25]

Rus nüfus kendi iç işlerinde büyük ölçüde bağımsızken, yerliler bu haklara sahip değildir. Rus yerleşim yerlerinde muhtar veya ataman halk tarafından seçilirken, *aul* muhtarının seçimi tamamen bölgenin polis şefine bağlıdır. Yerlilere karşı işlenen suçların büyük bir bölümü cezasız kalırken, yerliler tarafından işlenen ya da işlendiği varsayılan suçlara karşı tamamen farklı bir tutum izlenmiştir. Bölgede suç oranını azaltmaya yönelik olarak yerlilerin silahsızlandırılması gerektiği ileri sürülmüş ve bu yönde karar alınmıştır. Aslında bu, Kafkasya idarecileri için eskiden beri bir amaç olmuştur. Oysa bir Kafkasyalı için silah, ona alıştığı, ondan asla ayrılamadığı giyimin bir parçasıdır; silah taşımak onur meselesidir. Karara göre yerlilerden silahların alınması görevi Kozaklara verilmiştir. Bazen Kozak kadınlar da bu görevi üstlenmiştir. Buna ek olarak yerliler silahsızlandırılırken Kozaklar serbestçe silah taşıma haklarını kullanmıştır. Silahsızlandırma kararı dağlılarda büyük öfke yaratmıştır.

O dönemde askerlik yükümlülüğü konusunda yayılan haberler dağlılar arasında endişe ve heyecan yaratmıştır. Dağlılar askerlikten değil, dinî ibadetlerini yerine getirmede kendilerini engelleyecek olan kışla disiplininden korkmuşlardır. Atlara alışan dağlıların nerede askerlik yapacağı konusundaki endişeleri, Müslüman olarak Ortodoks askerlerle aynı yemeği yeme düşüncesi dağlıları huzursuz etmiştir. Yerlilere askerlik yükümlülüğü gerektiği gibi anlatılmamıştır, bu konuda bilgi verenler aralarında çelişmiştir, bu da karmaşa yaratmıştır.

[25] Yakov Abramov, age.

Abramov, Rusya için istenmeyen bu durumun birçok açıdan da doğrudan görevi kötüye kullanmanın sonucu olduğunu belirtir. Nedenleri Kafkasya'da eğitim sisteminin yetersizliğine de bağlamaktadır: *"maalesef, Kafkasya'da yerli halkın ekonomik durumunu kötüleştirmek için ne kadar çok şey yapıldıysa, dağlılar arasında eğitimin yaygınlaşması için o kadar az şey yapılmıştır".*[26]

3. Dzidzoev'e[27] göre tarih bilimciler, göçlerin başlıca nedenleri arasında Çarlık Rusya'sının kolonileştirme politikasını, Kafkasya Müslümanlarının dinî fanatizmini, Osmanlı'nın Kafkasya halkları arasında yaptığı propagandayı, dağlı feodallerin maceraperestliğini göstermektedir. Göç eden dağlılar yaşadıkları trajedi için Çarlık politikasını suçlamışlar, Peterburg'dakiler ise göç suçunu Osmanlı'ya ve Müslüman dağlı feodallere atmışlardır. Elbette ki bu nedenlerin göç olayında payı vardır, bunu inkar etmek olanaksızdır. Ancak göç nedenleri daha derindir ve bunları Kafkasya Müslüman halklarının sosyo-ekonomik ve siyasî hayatında aramak gerekir. Ayrıca o dönemde Rusya'da ihtilalci hareketin yayılmasını da dikkate almak gerekir. 1850-1860 yılları arasında oluşan bu durum II. Aleksandr'ın serfliği kaldırmasına neden olmuştur. Tamamen iç sınıfsal düşmana odaklanabilmek için Peterburg'da ısrarlı bir şekilde önce "Kafkas sorununu" çözme yolları aranmıştır.

4. İreçek'in[28] görüşlerine göre Çerkesler, Polonyalı ajanların ısrarlarıyla Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Osmanlı yönetimi Çerkes göçmenleri Balkanlara, Tuna bölgesine ve özellikle de Sırp sınırı buyunca yerleştirmiştir. Amaç, Arnavut ve Tatarlar ile birlikte Çerkeslerden yararlanarak aynı soydan gelen Bulgarlar ve Sırplar arasında bir set oluşturmaktı. Açlık, tifo ve çiçek

---

[26] Yakov Abramov, age.

[27] V. D. Dzidzoev "Pereselenie Musul'manskih Narodov Kavkaza v Turtsiyu, 1860-1870-e gg." [Kafkasya Müslüman Halklarının Türkiye'ye Göçleri, 1860-1870 Yılları Arası], *Voprosy istorii* 9, Moskva, September 2008, s. 102-108, http: //dlib.eastview.com/browse/doc/19092714.

[28] K. J. Jireček, *İstoriya Bolgar* [*Bulgar Tarihi*], Odessa: Tipografiya L.P., 1878, s. 719.

hastalığı; yolda ve limanlarda göçmenlerin büyük bir bölümünü yok etmiştir.

5. Dzidzariya,[29] Kafkasya'da göçlere zemin hazırlayan nedenleri şöyle tespit etmiştir: sosyo-ekonomik koşullar; Çarlığın askerî faaliyetlerini arttırması ve buna dayalı olarak da sömürgeci karşıtı hareketin hızlanması; belli amaçlar güden Osmanlı İmparatorluğu'nun rövanşist politikası, yani savaşçı oldukları için Kafkasya dağlılarını, gelecekte olası bir savaşta Rusya'ya karşı kullanmak amacıyla Osmanlı-Rusya sınırlarında köhne ve az nüfuslu bölgelere yerleştirmesi; dış politikalarında Batı Kafkasya'nın özel bir yer tuttuğu İngiliz istilacıların girişimleri; Rusya'nın artan uluslararası rekabette önemi giderek büyüyen, son derece önemli bir stratejik nokta olan Kafkaslar için savaşması; Kafkasya Savaşı'nın sona ermesi; "asker-halk" yönetiminin getirilmesi; köy-toprak reformunun başlatılması; feodallerin toprak reformundan ve ülke içerisindeki sınıfsal çatışmadan korkması; Çarlık yönetiminden memnun olmayan ve topraklarından, önemli gelir kaynağından mahrum bırakılan üst zümrenin temsilcilerinin sahip oldukları köylülerle birlikte göç kararı almaları; Müslüman din adamları vasıtasıyla dağlılar arasında propaganda yürütülmesi.

Göç Süreçleri

Kafkasya dağlılarının Osmanlı topraklarına göçü 1850'li yılların sonunda başlamıştır. Kırım Savaşı sonrasında Ruslarla savaşları tamamen imkânsız duruma geldiğinde Rusya'ya boyun eğmemek için aralarında dağlarını terk ederek Türkiye'ye göç etme kararı alanlar olmuştur. Bu hareket önce Karadeniz kıyılarına uzanan Kafkasların Batı bölgesinde başlamıştır. Genellikle zengin ve yerli aristokrasinin temsilcileri, sahip oldukları köylülerle birlikte göç etmeye başlamışlardır. Bu şekliyle göç, ne Kafkasya ne de Türkiye için önemli olmamıştır. Ancak bu durum uzun sürmemiştir. Kısa bir süre sonra halkların tamamı gitmeye başlamıştır. Göç dalgasının bu denli

[29] G. A. Dzidzaria, age, s. 10.

büyümesi Rus politikasının bazı yöntemlerinden kaynaklanmıştır. Rus yönetimi çeşitli yöntemler kullanarak dağlıları doğrudan ya da dolaylı şekilde göçe teşvik etmiştir.[30]

Yaşadıkları bölgelerden ayrılırken dağlıların geride bıraktığı evler, hayvanlar ve gıda stokları, bazen de ekili alanlar yerlerine gelen Kozaklara verilmiştir. Dağlıların kendileri ise hiçbir şeysiz kısmen Anapa'ya, kısmen Novorossiysk'e, kısmen o zamanlar Rusların eline geçmemiş Karadeniz'in kuzeydoğu kıyısındaki çok sayıda küçük koylara toplanmıştır. Buradan Türk gemileriyle ve bir kısmı Rus hükümetince kiralanmış teknelerle Türkiye'ye taşınmıştır. Fakat yarım milyon kişiyi taşımak için bu tekneler yeterli olmamıştır. Bu nedenle dağlılar yığınlar hâlinde altı ay, bir yıl ve daha fazla sürelerle kıyılarda sıra beklemişlerdir.[31]

Rusya hazinesi tarafından göçmenlere yapılan kısıtlı yardımların büyük bir bölümü göçmenleri taşımaları için tekne sahiplerine verilmiştir. Sadece cüzi bir miktar göçmenlere harcanmıştır. Ancak bu yardım da her zaman ihtiyaç sahiplerine ulaşmamıştır; çünkü bu iş de, o zaman Kafkasya'da yapılan her iş gibi, memurlar için "gelir getiren kalem" olmuştur. Burada yaşayan Rus nüfus arasında yaygın olan söylentilerde korkunç şeylerden bahsedilir. Bunlara göre dağlılarla doldurulmuş çok sayıda tekne, dipleri delik hâlde denize açıldıkları an göçmenlerle birlikte batmıştır. Masraflar için ayrılan paralar ise taşıma işlerini yürüten memurların ceplerinde kalmıştır. *"O zamanki Kafkas memurların acımasızlığı göz önünde bulundurulursa bu söylentiler çok inandırıcı görünmektedir, ayrıca dağlıları taşıyan teknelerin 'fırtına' nedeniyle su aldığının resmî olarak belirlenmesi de bu söylentileri kısmen desteklemektedir"*.[32]

Türkiye, Çerkesleri başlangıçta çok istekli şekilde kabul etmiştir. Çerkeslerin doğuştan asker oluşları Türklerin işine gelmiştir. Bu şekilde kendi asker saflarını doldurma fırsatı bulmuşlardır. Osmanlı yönetimi Çerkesleri Balkanlara, Hristiyan

[30] Yakov Abramov, age.
[31] Yakov Abramov, age.
[32] Yakov Abramov, age.

halkların arasına yerleştirmeyi hayal ediyordu. Bu şekilde Çerkesler, bu halklar için Türk rejiminin daimi temsilcileri ve sürekli bir tehlike olacaktı. Türkiye'ye göç etme isteği Kafkas halklarının tamamına yayıldığında ve binlerce Dağlı Türkiye'ye geldiğinde, bu kitlelerin geçimini sağlamak için ne kaynak ne de iyi bir şekilde iskân edebilme olanağı olmuştur. Büyük bir bölümü kıyılarda teknelerden indikleri yerlerde kamp kurup burada birkaç yıl kalmışlardır.[33]

1865 yılı sonrasındaki dönemde Batı Kafkasya'da cereyan eden göç sürecini Abramov şöyle anlatmıştır:[34]

"[…] Her yıl önemli sayıda Kabardalı, Çeçen ve Dağıstanlı, sahip oldukları malları sudan ucuza satarak "Türkiye'ye akraba ziyaretine" ya da Mekke'ye hacca gitme bahanesiyle yurtdışı pasaportu alıp Kafkas ufuklarından iz bırakmadan kaybolur. […] Bazen bu kişilerden bazıları birkaç yıl sonra, son derece yoksullaşmış bir vaziyette, yurtdışına göç etme fikrinin aklına geldiği güne lanet ederek doğdukları yerlerde belirir. […] Ancak bu bile, aralarından her yıl önemli ölçüde göç vermeye devam eden Kafkasya'da kalmış olan dağlı halklarına etki etmiyor."

Çerkeslerin arasındaki göç etme isteği, önceden Rus idaresini kabul edip Kuban bataklıklarına yerleşen Çerkeslerde bile yok olmamıştır. Göç edenlerin Türkiye'deki kötü durumları bile onları durduramamıştır. 1865 yılından sonra Kafkasya yönetiminin Çerkeslerin göçüne ilişkin bakışları tamamen farklılaşmıştır. Kuban ötesi bölgenin tamamen bir çöle dönüşme tehlikesini öngörerek yerli yönetim her şekilde göçü engellemeye başlamıştır. 1867 yılında ise Vali Mihayil Nikolayeviç tarafından göçlerin tamamen durdurulması gerektiği ileri sürülmüştür. 1873 yılında Kuban bölgesinde kalan dağlılar toplu olarak göç etmek için izin istediklerinde, bu, kendilerine yasaklanmakla kalmamış, aralarından en etkin olanlar gözaltına alınmış ve sürülmüştür. Buna rağmen göç isteklerinde ısrarlı oldukları için,

[33] Yakov Abramov, age.
[34] Yakov Abramov, age.

onlara karşı asker gönderilmiş ve silah zoruyla yerleştirildikleri yerlerde kalmaları sağlanmıştır. Bu durum, Batı Kafkasya dağlılarının Türkiye'ye göçünü sona erdirmiştir.[35]

Berje, askerî ve siyasî önlem olarak 1862 yılında gerçekleştirilen Çerkes kabilelerinin sürgününden sonra Kafkasların diğer bölgelerinde yaşanan göçleri anlatmıştır. Dağıstan'da Rus egemenliğinin sağlanmasıyla birlikte, deniz kıyılarında yaşayan Çerkes ve Çeçen topluluklarında görülen boyutta olmasa da daha önce özgür olan Dağıstanlılar birçok defa Türkiye'ye göç etme isteğini dile getirmiştir. 1859-1873 yılları arasında Dağıstan'dan göç edenlerin sayısının düşük olması, hükümetin her yıl belirli sayıda ailenin göç etmesine izin vermesine bağlı olmuştur. Göç etmelerine izin verilen ailelere, on yıllık vergilerini peşin olarak ödemeleri şartıyla Mekke'ye hacca gitme bahanesiyle pasaport verilmiştir. Bu tür uygulamanın yapıldığı kişilere de sınırdan çıktıklarında geri dönmelerinin yasaklandığı bildirilmiştir. Bu tür önlemler, son derece fanatik olanların engelsiz bir şekilde Türkiye'ye göç etmelerini sağlamış, kalan halkın da bu fanatikler tarafından kitleler hâlinde göçe kışkırtılma olaylarının önüne geçmiştir. Dağıstan'dan göç edenlerin sayısının az olması, *"hiçbir zaman göçe sıcak bakmamış olan, görünürde göçe katkı sağlıyormuş gibi görünen, aslında göçü engellemek için 10 yıllık peşin vergi ödenmesi gibi aşılması zor engeller koymuş"* olan Baryatinskini politikasına bağlıdır.[36]

Abramov'un anlatımıyla Rus yönetimi, doğu Kafkasya halklarından en tehlikeli gördüğü Çeçenleri zayıflatmak istemiştir. Bu amaçla Rus ordusunda görevli Albay Musa Kunduhov, Çeçen halkı adına Osmanlı yetkilileriyle göç hakkında görüşmeler yapması için İstanbul'a gönderilmiştir. Osmanlı yönetimi görüşmelerde yeni gelecek göçmenlere Küçük Asya'da yer tahsis edeceğine söz vermiştir. Vladikafkaz'a dönen Kunduhov, 5.000 Çeçen aileyi göçe ikna etme karşılığında ödül olarak birkaç bin ruble almıştır. Göçe ikna çalışmalarında daha

[35] Adolf Berje, age, Cilt 34, s. 1-3.
[36] Adolf Berje, age, Cilt 34, s. 31.

inandırıcı olmak için Kunduhov ve arkadaşları herkesten önce ailelerini Türkiye'ye göndermiştir. Verilen bu örnek ve "göç isteğinin" yerel yönetim için en tehlikeli görülen Çeçenleri kapsamış olmasından dolayı Çeçenlerin göçünde yerel yönetimin ne ölçüde rolü olduğu anlaşılabilir.[37]

Göçlerin Yarattığı Sonuçlar

Trajik göç yıllarında ve sonrasında Kuzeybatı Kafkasya'nın etnik yapısı değişmiştir. Birçok yerli halk yok olma noktasına gelmiştir. Farklı kaynaklarda göç edenlerin sayısı yarım milyon ile 3 milyon arasında gösterilmektedir. Resmî rakamlara göre 1858-1865 yılları arasında 493.194 kişi göç etmiştir.[38] Bununla birlikte çok sayıda kişi Rus hükümetinin bilgisi dışında göç etmiş ve resmî kayıtlara girmemiştir. Bunlardan önemli bir bölümü hayatını kaybetmiştir. Göç eden halkların sayısını Berje 16 olarak belirtmiştir. Aralarında Ubıh, Natukhay, Nogaylar, Abhaz, Abzekh, Çeçen, Şapsığ, Kabardey, Adıgey (Çerkes), vb. kabileler yer almaktadır. Daha sonra Gürcüler ve Osetyalılar arasından da göç edenler olmuştur.

Dağlılar göçler sırasında büyük trajediler yaşamışlardır. Çerkeslerin kıyıda sürgünü beklerken neler yaşadıklarına tanık olan Berje, 1864 yılı Haziran ayında Avrupa'ya doğru yolculuğu sırasında Anadolu kıyısından geçerken açık denizde göç eden çok sayıda dağlıya rastlamış, Batum ve Trabzon'da acıklı durumlarına şahit olmuştur. Berje[39] şöyle devam eder:

"Aynı yıl Kasım ayında Avrupa'dan dönüşümde, onları kıyaslanamayacak kadar daha kötü durumda, Rusçuk ve Silistre'de gördüm. Ancak, Novorossiysk koyunda kıyıda toplanmış yaklaşık 17.000 Dağlının üzerimde yarattığı bunaltıcı etkiyi asla unutmayacağım. Yılın en fırtınalı ve soğuk zamanı olması, hayatta kalmak için her türlü imkândan yoksun olmaları, tifüs ve çiçek salgını onların şartlarını daha da

[37] Yakov Abramov, age.
[38] Adolf Berje, age, Cilt 33, s. 163-164.
[39] Adolf Berje, age, Cilt 33, s. 362-364.

umutsuzlaştırıyordu. Gerçekten de, örneğin; paçavralar içinde açık havada, ıslak kara toprağa uzanmış genç bir Çerkes kadının üzerinde iki bebeden biri açlığını bastırmak için cesedi sertleşmiş annesinin memelerini emmeye çalışırken, diğerinin can çekişiyor olmasını görmeye hangi yürek dayanabilir? Ve ben böyle sahneleri az görmedim."

Göçlerin sosyokültürel etkileri olmuştur. Bölgedeki dağlı Müslümanlar, birkaç nesilde belirgin bir şekilde hissedilen derin bir travma yaşamıştır. Ancak göçün diğer yüzü daha az trajik olmamıştır. Abramov'un[40] anlatımıyla daha önce kalabalık dağlı nüfusun yaşadığı yerler şimdi ıssız ve bakımsız kalmıştır. Bu yerlerin küçük bir bölümünde Kozak yerleşkeleri kurulmuş, diğer kısımlar çeşitli memurlara dağıtılmıştır. Kozak halkı dağ şartlarına uyum sağlayamamıştır. Rus halkı da burada yaşayamamış ve birçok yerleşke boşaltılmıştır. Dağlı halkların çalışkanlığı ve göçler sonrasında bölgede yaşanan gerileme Abramov'un şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

"[...] Daha önce Dağlıların yaşadığı uçsuz bucaksız yerler tarım için elverişli olmamasına rağmen Dağlılar, kendi emeğiyle çıplak kayalıklara deyim yerindeyse kan ter içerisinde kendilerine işleyecek toprak yaratmışlardır. Göçler sonrasında bu topraklar tamamen işlenemeyecek duruma gelmiş, zengin bahçe ve bağlar yabani ağaçlarla kaplanmış ve yok olmuştur. "Sadece dağların yamaçlarında ara sıra görülen yabani üzüm ve Çerkez mimarisinin tek tük kalıntıları, şimdi çöle dönüşmüş bu yerlerde geçmişte sürmüş olan yaşama ve bölgede yaşamış olan yerlilerin olağanüstü çalışkanlığına tanıklık eder. [...]"[41]

Değerlendirme

İncelenen kaynaklarda, Kafkasya dağlılarının 19. yüzyılda gerçekleşen göç hareketlerinin farklı dönemlerde Rus Çarlığı'nın izlediği iç ve dış politikaya bağlı, farklı nedenlere dayalı olarak gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Çeşitli dönemlerde Rus

[40] Yakov Abramov, age.
[41] Yakov Abramov, age.

yönetiminin göçlere karşı tutumu farklı olmuştur. Göçler önce bireysel olmuş, askerî ve siyasî önlem olarak 1862 yılındaki sürgünden sonra dağlıların göç etmelerini sağlamak için her türlü yol izlenmiş, 1867 yılında ise göçler tamamen yasaklanmıştır. Türkiye'den geri dönenler sınırdan alınmamış, silah kullanılarak geri püskürtülmüştür. Ruslar, dağlıların sınırlara yakın yerlere iskân edilmemeleri için Osmanlı yönetimine baskı yapmışlardır.

Göçler bölgesel farklılıklar da göstermektedir. Önce Batı sonra Doğu Kafkasya'daki halklarda göçün farklı şekilde gelişmiş olması, her halkın ve yaşadıkları bölgenin özelliklerinden ve Rusların farklı yaklaşımlarından kaynaklanmıştır. Önce Rus idaresi için en tehlikeli olanlar göç ettirilmiştir. Sırasıyla Çerkesler, Çeçenlerden en tehlikeli olan Karabulaklar sürülmüş, Dağıstan'da da en tehlikeli olanlara Mekke ziyareti için pasaportlar verilmiş ve dönmelerine de izin verilmemiştir.

Göç yıllarında ve sonrasında Kuzeybatı Kafkasya'nın etnik yapısı değişmiştir. Sayıları yarım milyon ile 3 milyon arasında gösterilen göç edenlerin önemli bir bölümü hayatını kaybetmiş, birçok yerli halk yok olma noktasına gelmiş, hayatta kalanlar derin travmalar yaşamıştır.

19. yüzyılda Kafkasya Savaşı sonrasında bölgede yaşanan olayları ve göçlerin trajik sonuçlarını en iyi şekilde özetleyen, Tornau'nun[42] anılarında yer alan şu ifadesidir: *"İtiraf ediyorum, o zamanlar bu sancılı sorunun bu kadar 'yumuşak' bir şekilde, yani dağlıların yarısını yok ederek, diğer yarısını da Kafkasya'dan sürerek çözüleceği aklıma bile gelmemişti. Çözümün 'daha az duygulu yöntemle' elde edileceğini sanıyordum."*

[42] Fyodor F. Tornau, "Gosudar' Nikolay Pavlovič (İz Avtobiografičeskih Rasskazov Bıyvševo Kavkazskovo Ofitsera)" ["Hükümdar Nikolay Pavloviç (Eski Kafkas Subayın Otobiyografik Hikayelerinden"], *Russkiy Arhiv*, kn. II(I), Moskva: Universitetskaya Tipografiya, 1881, s. 231.

Yukarıda Rus kaynaklarında yer alan görüşlere göre 19. yüzyılda yaşanan Kafkas göçlerinin tarihî arka planına, nedenlerine, süreçlerine ve sonuçlarına değinilmiştir. Rus kaynakları üzerinden yapılan bu çalışma sırasında, özellikle Rusya Çarlığı'nın resmî tarihçisi Adolf Berje'nin yazıya döktüğü görüşlerinde taraflı yansıttığı bazı hususlar görülmüştür. Ancak yine de bu görüşlerde Kafkas halklarının 19. yüzyılda yaşadığı trajedi tüm dehşetiyle gözler önüne serilmiştir.

Günümüz olaylarına da ışık tutan bu tarihî trajedi hakkında Rus kaynaklar dışında da birçok kaynak mevcuttur. Hakkında çok şeyin söylenmiş, yazılmış ve tartışılmış olduğu bu konunun daha etraflıca araştırılması için kaynakların tamamını dikkate almak gerekir.

Kaynakça

Abramov, Yakov, "Kavkazskiye Gortsıy" [Kafkas Dağlıları], "Materiyalıy dlya İstorii Čerkesskogo Naroda", Severo-Kavkazskiy Filial Traditsionnoy Kul'turıy, M.C.T.K.: Vosrođdeniye, 1990, www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/abr_kavkgor.php.

Berže, Adolf, "Vyseleniye Gortsev s Kavkaza" [Kafkas Dağlıların Sürgünü], *Russkaya Starina,* Cilt 34, Sankt Petersburg: Tipografiya V.S. Balaševa, Oktyabr' 1882, s. 1-32.

Berže, Adolf, "Vyseleniye Gortsev s Kavkaza" [Kafkas Dağlıların Sürgünü], *Russkaya Starina,* Cilt 33, Sankt Petersburg: Tipografiya V.S. Balaševa, 1882, Yanvar', s. 161-176; Fevral', s. 337-363.

Dubrovin, N., *Istoriya Voynyy i Vladyyčestva Russkih na Kavkaze* [*Kafkaslar'da Savaş ve Rus Egemenliği Tarihi*], 6 cilt, Sankt Petersburg 1871-1888.

Dzidzaria, G. A., *Mahadjirstvo i Problemıy İstorii Abhazii XIX Stoletiya* [*19. Yüzyılda Muhacırlık ve Abhasya Tarihi Sorunları*], Suhumi: Alaşara, 1982.

Dzidzoev, V. D., "Pereselenie Musul'manskih Narodov Kavkaza v Turtsiyu, 1860-1870-e gg." [Kafkasya Müslüman Halklarının

Türkiye'ye Göçleri, 1860-1870'li Yıllar], *Voprosy Istorii* 9, Moskva, September 2008, s. 102-108, http://dlib.eastview.com/browse/doc/19092714.

Fadeev, R., *Šest'desyat' Let Kavkazskoj Vojnıy* [*60 yıl Kafkas Savaşı*], Tiflis', VPTGŠKA, 1860.

Jireček, K. J., *Istoriya Bolgar* [*Bulgar Tarihi*], Odessa: Tipografiya L. P., 1878.

Kavkazskaya Arheografičeskaya Komissiya [Kafkasya Arkeoloji Komisyonu], *Aktıy Sobrannye Kavkazskoyu Arheografičeskoyu Kommissieyu* [*Kafkasya Arkeoloji Komisyonu'nun Derlediği Belgeler*], 12 cilt, Tiflis 1866-1904.

Tornau, Fyodor F., "Gosudar' Nikolay Pavlovič (İz Avtobiografičeskih Rasskazov Bıyvševo Kavkazskovo Ofitsera)" [Hükümdar Nikolay Pavloviç (Eski Kafkas Subayın Otobiyografi Hikayelerinden], *Russkiy Arhiv*, kn. II (I), Moskva: Universitetskaya Tipografiya**,** 1881, s. 228-248.

Tornau, Fyodor F., *Vospominaniya Kavkazskago Ofitsera (1835, 36, 37 i 38 goda)* [*Bir Kafkas Subayının Anıları (1835, 36, 37 ve 38 yılı)*], Moskva: *Russkiy Vestnik*, 1864.

Veydenbaum, E., *Kafkazskiye Etyudy* [*Kafkasya Etütleri*], Tiflis 1901.

Veydenbaum, E., *Putevoditel' po Kavkazu* [*Kafkasya Rehberi*]**,** Tiflis': Tipografiya Kancel, 1888.

Zisserman, Arnol'd L., "Kavkazskiye Vospominaniya L. Zissermana, Otnosyaštiesya k 1856-57 gg. (1884-85)" [L. Zisserman'ın 1856-57 Yıllarına İlişkin Kafkasya Anıları (1884-85)], *Russkiy Arhiv* [*Rus Arşivi*], 1889, kn. 2, s. 428 (aktaran G. A. Dzidzaria, *Mahadžirstvo i Problemy Istorii Abhazii XIX Stoletiya* [*19. Yüzyılda Muhacırlık ve Abhasya Tarihi Sorunları*], Suhumi 1982, s. 197).

Zisserman, Arnol'd L., *Dvadtsat' Pyat' Let na Kavkaze* (1842-1867) [*Kafkaslarda 25 yıl* (1842-1867)], Sankt Petersburg: Tip. A.S. Suvorina, 1879.

YAZARLAR/AUTHORS

AKYÜZ-ORAT, JÜLİDE, Prof. Dr. Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, julakyuz@gmail.com

BALTA, EVREN, Doç. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, evrenbalta@gmail.com

ÇETİN, NECAT, Yerel Tarih Araştırmacısı, Uzman Tarih Öğretmeni ve Okul Müdürü Torbalı/ İzmir cetin.necat@gmail.com

DOBREVA, MARGARITA, Ph.D., Bulgaristan Bilimler Akademisi Balkanistik Enstitüsü / Institute of Balkan Studies, margarita_dobreva@hotmail.com

ERDEM, TUĞBA, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi, tugbakardas@hotmail.com

ERGENOĞLU, MEHTAP, Okutman, Mersin Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, meehtaap@yahoo.com

GÜNEŞ, SADRİYE, Öğr. Gör. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu, BALKAR Müdür Yardımcısı, sadriyegunes@gmail.com

GÜNEŞ-YAĞCI, ZÜBEYDE, Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, zyagci@hotmail.com

HACISALİHOĞLU, MEHMET, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi (BALKAR) Müdürü, mehmethacisalihoglu@gmail.com

HAS, YAPRAK, Bonn Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi, hasyaprak@gmail.com

İPEK, NEDİM, Prof. Dr. Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü, nedimipek@hotmail.com

KARATAŞ, ÖMER, Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi, ulucamili@hotmail.com

KÖSE, OSMAN, Prof. Dr., Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü, osmank@omu.edu.tr

KUMPILOVA, MARIETA, Leipzig Üniversitesi Doktora Öğrencisi, m.kumpilova@hotmail.com

KYRIAKIDIS, THEODOSIOS, University of Western Macedonia Doktora Öğrencisi, theodosis@peristereota.com

ORAN-ARSLAN, NEBAHAT, Yrd. Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, nebahatarslan@hotmail.com.

ÖZGÜR, ERGÜN, Marmara Üniversitesi Örgütsel Davranış Bölümü Doktora Öğrencisi, ergunozgur1@yahoo.com

SAYDAM, ABDULLAH, Prof. Dr. Karseri Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, asaydam@erciyes.edu.tr

SAYLAN, KEMAL, Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü Okutmanı, kemalsaylan52@gmail.com

TANRIVERDİ, MUSTAFA, Arş. Gör., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mustafatanriverdi36@gmail.com.

TAŞBAŞ, ERDAL, Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, etasbas@akdeniz.edu.tr

TEMİZKAN, ABDULLAH, Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, abdullah.temizkan@gmail.com

TOPÇU, MURAT, İstanbul Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi, muratpapsu@yahoo.com

WAKIZAKA, KEISUKE, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Doktora Öğrencisi, kafkaslikeisuke85@gmail.com

YILMAZ, ÖZGÜR, Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, oyilmaz1978@yahoo.com

Yerli ve yabancı çok sayıda tarihçinin kaleme aldığı makalelerden meydana gelen bu eser; *Rusya'nın 19. yüzyıl Kafkasya siyaseti, 1864 yılı ve takip eden yıllarda Kuzey Kafkas Müslümanlarına yönelik tehcir politikaları ve göçler, Çerkes muhacirlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na sığınması, salgın hastalıklar ve göç sürecinde yaşanan ölümler, Osmanlı'da muhacirlerin iskânı ve uyum sorunları ile günümüzde Türkiye'deki Çerkeslerin durumu ve Kafkasya'daki güncel gelişmeleri* ele almaktadır.

Derlemede yer alan her makale alanında yetkin bilim adamları tarafından birinci el kaynaklara dayanarak hazırlanmıştır ve 1864 Kafkas Tehciri konusuyla ilgili birçok soruya açıklık getirmektedir. Eserde bir yandan konu hakkında şimdiye kadar yapılan çalışmaların sağladığı veriler değerlendirilmekte, öte yandan arşiv belgeleri ve sözlü tarih çalışmaları yardımıyla yeni ve önemli bilgiler ortaya konmaktadır.

ISBN 978-975-461-508-1